

VREMENSKA RASLOJENOST LEKSIKA

Opći se leksik hrvatskoga standardnog jezika dijeli na aktivni i pasivni leksik.

Aktivni leksik obuhvaća lekseme kojima se u određenom razdoblju služi većina govornika hrvatskoga jezika.

Pasivni leksik obuhvaća one lekseme koji su u općem leksiku suvremenoga hrvatskoga standardnog jezika iz različitih razloga zastarjeli.

Pasivni leksik čine: **historizmi, arhaizmi, nekrotizmi i knjiški leksemi.**

Između aktivnoga i pasivnoga leksika nalazi se leksik «na prijelazu», a čine ga: zastarjelice, pomodnice, oživljenice i novotvorenice (neologizmi).

Leksemi su iz aktivnih u pasivne prešli djelovanjem jezičnih razloga (našli smo *bolju* riječ) ili izvanjezičnih razloga (političke, društvene ili povijesne promjene).

Lekseme zastarjele djelovanjem izvanjezičnih razloga nazivami historizmima.

Historizmi

Označavaju predmete i pojave kojih više nema u suvremenom životu pa su zato zastarjeli.

Historizme nalazimo u nazivima:

- **titula, zvanja, službi** (kralj, knez, ban, grof, barun, herceg, namjesnik, pristav)
- **nekadašnjih ustanova** (banovina, kraljevina, grofovija, vlastelinstvo, kotar, šegrtska škola)

- nekadašnjih novčanih jedinica (banica, beč, filir, groš, škuda, krajcar, forinta, dukat, dinar)
- nekadašnjih dijelova odjeće (krinolina, surka, cilindar)
- nekadašnjim vojnih naziva (ulaner, arkebuzir, mušketir, kremenjača, jatagan, štab).

Historizme rabimo kada govorimo o vremenu u kojemu je ono što označavaju bilo sastavni dio društvenoga života.

Neki ih zovu i «riječi vezane za vrijeme».

Zbog izravne povezanosti s društvenom zbiljom nemaju sinonime, a ako se steknu povoljni uvjeti mogu se vratiti u aktivni leksik.

Arhaizmi

Lekseme koji su dijelom pasivnoga leksika postali djelovanjem unutarjezičnih čimbenika nazivamo arhaizmima (grč. archaios – star, starinski).

S obzirom na to što je kod arhaizama zastarjelo, dijele se u nekoliko skupina:

Izrazni arhaizmi – leksemi čiji je izraz arhaičan, a sadržaj se izriče drugim izrazom (polza – korist, hvoja – grana, prudno – korisno, čislo – broj, dveri – vrata, pečaliti – mučiti, slučiti – dogoditi se, harnost – zahvalnost, horugva – zastava; hlijev – staja).

Sadržajni arhaizmi – leksemi kojima je u suvremenom jeziku pridružen nov ili drukčiji sadržaj. Tako je danas izraz brod arhaičan kad označava mjesto po kome se može prijeći preko rijeke; izraz luka arhaičan je kad mu pridružimo značenje livada; vrač – nekad u značenju liječnik, danas mag; podoknica – nekada prozorska daska, danas pjesma ili svirka pod prozorom.

Tvorbeni arhaizmi – leksemi s arhaičnim tvorbenim elementima (ljepost – ljepota, čarobija – čarobnica, pokućstvo – pokućstvo, kraljski – kraljevski).

Fonološki arhaizmi – leksemi koji se svojim fonemskim sastavom suprotstavljaju suvremenom stanju (sarce – srce, karv – krv, što – što).

Grafijski i ortografski arhaizmi – leksemi koji po grafijskim i ortografskim (pravopisnim) načelima odudaraju od suvremene grafijske i ortografske prakse (oudi – ovdje, diete – dijete, nepodpuno – nepotpuno, Gjuro – Đuro)

Arhaizmi ne pripadaju standardnome jeziku. Rabe se kao stilska sredstva u književnoumjetničkom stilu. Ne mogu se revitalizirati i postati dijelom aktivnoga leksika jer su njihovo mjesto zauzeli njihovi sinonimski konkurenti, riječi iz aktivnoga leksika.

Pasivni leksik čine još dvije manje skupine leksema: **nekrotizmi i knjiški leksemi**.

Nekrotizmi (grč. nekros – mrtav) – leksemi karakteristični za leksik pojedinog pisca, a nikad nisu postali aktivnim dijelom općega leksika.

Tako je, na primjer, leksem ljesit (drven) pronađen samo kod Brne Krnarutića (16. st.), leksem bugljar (rukovet) kod Ivana Belostenca (17./18. st.).

Knjiški leksemi – leksemi koji se, bez obzira na svoju starost, pojavljuju samo u knjigama, najčešće u rječnicima, uglavnom su rezultat purističkih nastojanja starijih hrvatskih leksikografa. Takvi su leksemi: brodokršje (brodolom), drvar (stolar), mudroslovlje (filozofija), kamenarnica (kamenolom), groboder (grobar), mirisnica (parfumerija), kruhopekarstvo (pekarnica),

kolostaj (kolodvor); leksemi pritanopojec (sopran), kopnomjerac (geometar), djecovodbža (pedagogija) kod Ardelija Della Belle (18. st.), leksemi množba (množenje), lučba (kemija) samo kod Bogoslava Šuleka (19. st.)

Leksik na prijelazu

Između aktivnoga i pasivnoga leksika postoji prijelazni sloj s nekoliko skupina leksema koji su prešli iz aktivnih u pasivne ili obrnuto pa čine leksik «na prijelazu».

Čine ga: zastarjelice, pomodnice, oživljenice i novotvorenice.

Zastarjelice – leksemi koji se sve rjeđerabe u suvremenome hrvatskome standardnome jeziku pa će s vremenom vjerojatno prijeći u pasivni leksik.

Rabe ih govornici starije životne dobi.

Primjeri: štetovati (trpjeti štetu), ferije (školski praznici), fiskultura (tjelovježba), gombalište (gimnastičko vježbalište), šakanje (boks), beriva (plaća, dohodak).

Pomodnice – leksemi koji označuju neku pomodnu pojavu u nekom vremenu. Javljaju se naglo, brzo se šire, ali brzo i zastarijevaju (kako se mijenja moda).

Primjeri: bitlsica, tarzanica, minival, biberica, bob, lob, dolčevita, šušlavac, minica, japanke, uggsice, kafić, šminker, panker, parti, disko...

Ako je ono što znače ostalo u općoj uporabi, pomodnice postaju opće imenice (apelativi) kao, na primjer, vespa, traperice. U suprotnome, postaju historizmi.

Oživljenice – leksemi koji su zbog političkih odluka prešli u pasivni leksik, ali se poslije društveno-političkih promjena u Republici Hrvatskoj ponovno vraćaju u aktivni leksik.

Primjeri: dužnosnik (funkcionar), ozračje (atmosfera), glazba (muzika), povjerenstvo (komisija), promidžba (propaganda), prosvjed (protest), sustav (sistem), veleposlanstvo (ambasada), vjerodajnice (akreditivi), gospodarstvo (ekonomija), skupina (grupa), skladatelj (kompozitor).
U oživljenice spadaju i riječi: gimnazija, putovnica, kuna.

Novotvorenice (neologizmi) – leksemi tvoreni u novo vrijeme, a nisu posve prihvaćeni u govoru, jezične novotvorine.

Razlozi su njihova nastanka: izvanjezični ili društveni (nove pojave: vikendica, samoposluživanje, računalo, višestranačje) i puristički (hrvatskom se riječju želi zamijeniti posuđena: dalekovidnica za televiziju, zrakoplov za avion, zatipak za tipfeler, svemiroplav za space shuttle, očvrsje za hardver, predočnik za display).

U književnim se djelima javljaju individualne novotvorenice, stilski obilježene. Čitajući Matoševu prozu, možemo uočiti njegove novotvorenice: hudosrećnik, ljubomornik, umnik, teškovoljan, suzoljubiv, prvomračje, Smrtigrad, nehajnik, snatrivo...